

النتائج الأدبية والمركزية لشالوم عليخيم

أ.م. شيماء فاضل حمودي

جامعة بغداد / اللغات بغداد

الخلاصة

ولد الكاتب والأديب اليهودي شالوم عليخيم في الثالث من مارس عام ١٨٥٩ في مدينة برسيلاف شرق كييف (عاصمة أوكرانيا حالياً) والتي كانت جزءاً من الاتحاد السوفيتي، اسمه الحقيقي سلومون رفينوفيتس ولقد لقب نفسه بـ (شالوم عليخيم) حيث كان يوقع جميع نتاجاته تحت هذا الاسم الذي اشتهر به فيما بعد...

قضى سنواته الأولى وهو يعيش في مدينة صغيرة وضيقة وقد أثر ذلك في نتاجاته لاحقاً.. كان أبوه مناحيم ناحوم رفينوفيتس حاخاماً وقد توجه في تعليمه إلى حركة الهسكالاه (التنوير) أي إلى العلوم العلمانية. كما هو الحال لكثير من أبناء طبقة المثقفين اليهود في شرق أوروبا آنذاك، والذين وجهوا لبابهم للعلوم والأدب الجميل العلماني كجزء من روح الحياة في تلك الفترة. أمه إستير من بيت زلدين توفيت عندما بلغ شالوم عليخيم الخامسة عشر من عمره. وبعد أن أكمل دراسته في الثانوية عُرف من خلال صيت والديه، وفي سنة ١٨٨٠ - ١٨٨٣ عمل في سلك التعليم حيث كان معلماً لشابة صغيرة (كولاليف) ابنة تاجر غني، وفي نهاية سنوات تدريسه تزوج المعلم الصغير من ابنة التاجر لما احتله من مكانة مرموقة في قلب أبيها. وأصبح لديه خمسة أولاد ثمرة ذلك الزواج.

هو الرجل الذي عرف بملكة الإبداع بالعبرية - إذ كانوا يكتبون بلغة الايديش - بدأ في تلك السنوات بكتابة مقالات بلغة العصر المسكيلي (التنويري) لليهود العبريين في جريدتي "همليتس" و "هتسفير"، لكن في نهاية ١٨٨١ قرر الكسندر رئيس تحرير جريدة (همليتس) أن يحرر مقالات بلغة متحدتي العامية، ليس فقط بالعبرية بل بالايديشية أيضاً.

إن غالبية الكتابات العلمانية في ذلك الوقت كانت في شرق أوروبا كتابات عبرية - العبرية في تلك الفترة ليست العبرية الحديثة - كانت لغة أصحاب الروبائكا (سقط المتاع) الفكرية، إذ أن خطباء حركة الهسكالاه إكراماً لهم كانت لغة ثقافة وأدب وفكر ومعرفة خلافاً لغالبية الجمهور الذي كان يعتبر العبرية لغة الكتب والتعاليم المقدسة فقط. ولذلك كانت اللغة العامية هي الايديشية.

إن نتاجات شالوم عليخيم هي أدب واقعي لاذع وشامل، إذ تمكن في ذلك الوقت من جعل القارئ يهتم ويندمج لتلك النتاجات - لكن ما هو سر تلك المسيرة؟ في بحثي هذا أوضحت آراء العديد من الفلاسفة والنقاد الكبار في سر شهرة هذا الأديب الكبير والذي كان يتحتم عليه أن يزيل الشك بإقناع رؤساء التحرير بنتائجته لازدياد الأعداد المباعية من الصحف آنذاك، إذ كيف استطاع شالوم عليخيم أن يصل إلى جمهور القراء الرحب، وقد أوضح دان ميرون على سبيل المثال في كتابه الذي صدر عام ١٩٧١ "إن نتاجات شالوم عليخيم التي تركت بصمة واضحة في سحر القارئ لسنوات عديدة لم نر لها مثيلاً. إذ استطاع أن يحمل كاهلها على كتفيه واستطاع أن يجعلها تجارة رابحة لحد وقتنا هذا. إن أعماله تثير الاهتمام وتأسر القلوب".

تتقل شالوم عليخيم خلال هذه السنوات بين العديد من مراكز الثقافة اليهودية في أنحاء البلدة (المستوطنة) أي في المناطق التي انتشر اليهود للعيش فيها في مناطق القيصرية الروسية. بين سنوات ١٨٨٣ إلى ١٨٨٧ أقام شالوم عليخيم وزوجته في ضاحية بيلاتسرقوفا وبعد ذلك انتقل إلى كييف (التي ذكرها في نتاجاته متأخراً باسم يهوفيتس) والتي هي عاصمة أوكرانيا اليوم. هناك حيث اشتهر الكاتب الصغير إذ أنتج في سنة ١٨٨٨ و ١٨٨٩ جزأين من كتاب أدبي حديث باللغة الايديشية.

ترك شالوم عليخيم وأفراد عائلته كييف عام ١٨٩٠ وعاش في مدينة أوديسا الواقعة محاذة شاطئ البحر الأسود، وأنضم في أوديسا التي كانت عاصمة طبقة المثقفين اليهود إلى جمعية الأدباء وأصحاب الفكر اليهودي أمثال مندلي موخير سفاريم وأحاد هاعام ورفنيتسكي وشمعون فروك. وفي أعقاب ثورة روسيا عام ١٩٠٥ ترك شالوم عليخيم وأفراد عائلته كييف وتقل لسنوات عديدة بين مناطق مختلفة من أوربا ووصل أخيراً للولايات المتحدة واستقر بها حيث كان ذائع الصيت هناك في ذلك الوقت من قبل الجمهور المثقف اليهودي المتحدث باللغة الايديشية في أمريكا. وحالاً عند وصوله لنيويورك بدأ الكتابة في العديد من الصحف الايديشية المعروفة في المدينة، لكنه عاد إلى روسيا في عام ١٩٠٨ حيث أصيب بمرض التدرن الرئوي وقضى أوقات طويلة في المدن الطبية المختلفة في سويسرا وإيطاليا، وحينها تناقضت نتاجاته الأدبية فكتب مقالاً بعنوان "نجوم شاردة" التي تحدث فيها عن شابة وشاب من مدينة صغيرة في رومانيا وتحولت إلى مسرحية يهودية لنجوم كبار في أمريكا. في ١٩١٤ عاد شالوم عليخيم إلى نيويورك. وقضى السنتين الأخيرتين من عمره في كتابة نتاجاته الكبيرة منها رواية "الهجرة" و "حياة إنسان" باللغة الايديشية والتي تحدث من خلالها عن حياته وكيف أفنى سنوات عمره وصباه. توفي شالوم عليخيم في الثالث عشر من أيار - مايو عام ١٩١٦.

حقاً إن شالوم عليخيم كان يجذب لب القارئ بقوة علاقته الأدبية وبقوة طرق وصفه التي أثرت باليهودي الأكثر بساطة مثل "طوفيا الأبيض" و "مناحيم مندل" وغيرها من أعمال كثيرة حملت على أكتافها ضيق العالم اليهودي ومصير الإنسان بشكل عام.

יצירותיו המרכזיות והספרותיות של שלום עליכם

פרופ' עוזר
שימא פדיל חמודי
אוניברסיטת בגדאד
פקולטת השפות
מחלקת השפה העברית

תולדות חייו של שלום-עליכם

איש יהודי פשוט היה
יהודית כתב לשמח
לבב המון העם ונשיו –
פה נטמן סופר מבדח

כל הימים לצון חמד
עלי עולם ועל יצוריו;
כל העולם עשה חיל,
רק הוא נמק בייסוריו

ועת העולם מילא שחוק פיו,
צהל מחא לו כפיים,
בכתה נפשו במסתרים –
עד אל עליון בשמים.⁽¹⁾

את הקינה הזו, המובאת כאן בתרגומו של י"ד ברקוביץ', כתב שלום-עליכם לעצמו כשהיה בן ארבעים ושש. היה זה בשנת 1905, כאחת-עשרה שנים לפני שנפטר – באביב 1916 – בביתו שברובע ברונקס בניו יורק. השיר הזה אכן חקוק על מצבתו של שלום-עליכם בבית הקברות היהודי של רובע קווינס, והתרגום המובא כאן נעשה במצוותו ובפיקוחו של הסופר המנוח עצמו. אבל יותר משהשיר הוא הספד לאדם שלום-עליכם, שהשנה מלאו מאה וחמישים שנים להולדתו, זוהי רינה על דמות הסופר העממי, ובעצפ על התחפושת שעטה שלום-עליכם על עצמו: תחפושת של איש העם המדובב דמויות עממיות. והמתח הזה, בין שלום-עליכם עצמו – הסופר שלום (סלומון) רבינוביץ', בשמו האמיתי – לדמות המספר העממי שאימץ, הוא במידה רבה המפתח להבנת יצירתו הענפה והמסועפת, הנמנית עם מיטב הספרות היהודית בכל הדורות.⁽²⁾

שלום רבינוביץ' נולד ב-3 במרס 1859, בעיר פרייסלאב שממזרח לקייב (בחבל פולטבה, היום העיר פריסלב-המליניצקי באוקראינה), אז חלק מהקיסרות הרוסית. שנות ילדותו עברו עליו בעיירה הקטנה ורונקה, ששימשה לו מאוחר יותר מודל לעיצוב העיירות מזפבקה וכתריאליבקה-שתי עיירות בריוניות שהן מעין פרוטוטיפים של ה"שטעטל" היהודי, ובהן מתנהלות העלילות של רבות מיצירותיו.⁽³⁾

אביו של שלום-עליכם, מנחם-נחום רבינוביץ', היה תלמיד חכם שפנה אל ההשכלה, כלומר אל לימודי החול, כמוהו כרבים מבני האינטליגנציה היהודית במזרח אירופה באותה עת. שלבם יצא אל המדעים ואל הספרות היפה החילונית כחלק מרוח התקופה. אמוי חיה-אסתר לבית זלדין, מתה כששלום-עליכם היה בן חמש-עשרה.⁽⁴⁾ לאחר שסיים את לימודיו בגימנסיה החל שלום-עליכם להתפרנס מהוראה, וכן שימש "רב מטעם": רב אחראי שתפקידו לקשר בין הקהילה לבין השלטונות. בין השנים 1880 ל-1883 שימש שלום-עליכם מורה פרטי לנערה צעירה, אולגה (גולדה לייב), בתו של סוחר עשיר. לאחר תום שנות ההוראה נשא ה"אינטליגנט" הצעיר את תלמידו לאישה, למגינת לבו של אביה. לבני הזוג רבינוביץ' נולדו שישה ילדים. שלום-עליכם, שהיה מה שנהגו אז לכנות "בעל מליצה" – אדם היודע את מלאכת הכתיבה בעברית – החל באותן שנים לכתוב מאמרים פובליציסטיים בכתבי העת המשכילים העבריים "המליץ" ו"הצפירה".⁽⁵⁾ אלא שבסוף 1881 החליט אלכסנדר צדרבוים (המכונה "ארז"), המוציא לאור של "המליץ", להוציא כתב עת בשפה שבה מדברים המוני העם: לא עוד בעברית, אלא ביידיש.⁽⁶⁾

רוב כתבי העת החילוניים במזרח אירופה היו כתובים עד אז עברית. העברית, שעדיין לא "התחדשה", היתה שפתם של אנשי האליטה האינטלקטואלית, נאמני תנועת ההשכלה, שבעבורם היתה זו שפת תרבות, שפה של ספרות, הגות ומדע. זאת בניגוד למרבית העם, שבעבורו היתה העברית שפת כתבי הקודש ולימודי הקודש בלבד, ואילו שפת היום-יום היתה יידיש. שנת 1883 – השנה שבה תרם שלום רבינוביץ' כמה פיליטונים (מערכונים הומוריסטיים על ענייני אקטואליה) לכתב העת היידי החדש, "יידישעס פאלקסבלאט" ("העיתון העממי היהודי") – מסמנת את ראשית דרכו ככותב הומוריסטי ביידיש. באותה השנה גם אימץ את שם העט שלום-עליכם (בהגייה היידיית: Sholem Aleichem, שם הגזור לפי הגיית ברכת שלום יהודית מסורתית ("שלום עליכם – עליכם שלום"), שבמזרח אירופה וביידיש לבשה לעתים צביון לגלגני במקצת⁽⁷⁾). הכול תלוי בנימה שבה נאמרה.

שלום-עליכם עצמו נע במשך שנים בין כמה ממרכזי התרבות היהודיים ברחבי תחום המושב, כלומר האזורים שבהם הורשו יהודים לשבת בשטחה של הקיסרות הרוסית. בין השנים 1883 ל-1887 התגוררו שלום-עליכם ואשתו בעיירה בילה צרקבה ואחר כך עבר לקייב (שאותה כינה מאוחר יותר ביצירותיו בשם "יהופיץ"), היום בירת אוקראינה. שם התפרנס הסופר הצעיר ממסחר בניירות ערך, אך ב-1890 הפסיד בסחר ספקולטיבי זה את רוב כספו. לפני פשיטת הרגל, כשעדיין היה סוחר עשיר, הוציא שלום-עליכם לאור (בשנים 1888 ו-1889) שני כרכים של כתב עת ספרותי יידי חדש: "די יידישע פאלקסביבליאטעק"⁽⁸⁾ ('הספרייה היהודית העממית'). ב-1890 עזבו שלום-עליכם ובני משפחתו את קייב והתיישבו בעיר אודסה שלחוף הים השחור. באודסה, שהיתה אז בירת האינטלגנציה היהודית, הצטרף שלום-עליכם אל חבורת הסופרים ואנשי הרוח היהודים שישבה בעיר, ובהם מגדלי מוכר-ספרים (ש"י אברמוביץ'), י"ח רבניצקי, אחד העם (אשר גינזברג) ושמעון פרוג. ב-1893, בשל מצוקה כלכלית, שבו שלום-עליכם ובני משפחתו לקייב. מאז ראשית דרכו כסופר שאף שלום-עליכם להתפרנס ממקצוע הכתיבה, אך במשך שנים רבות לא עלה הדבר בידו, ורק ב-1900 זנח את יתר עיסוקיו והתמסר לכתיבה בלבד. בכך דן את עצמו, לפתוח על פי עדותו שלו, לחיים של מחסור⁽⁹⁾.

ב-1905, בעקבות ניסיון המהפכה ברוסיה וגל הפרעות שבא בעקבותיו ושטף כמה מערי תחום המושב, עזבו שלום-עליכם ובני משפחתו את קייב, ולאחר שנות נדודים ברחבי אירופה הפליגו לבסוף לארצות הברית והשתקעו בה. באותה עת, שמו של שלום-עליכם כבר הלך לפניו בקרב הקהילה היהודית דוברת היידיש באמריקה. מיד עם הגיעו לניו יורק הוא החל לכתוב באופן קבוע בכמה מעיתוני יידיש הגדולים בעיר, ומחזות פרי עטו הועלו על במותיו של הכרך האמריקני הגדול. ב-1908 שב לרוסיה, שם חלה במחלת ריאות ובילה תקופות ארוכות בעיירות מרפה שונות בשווייץ ובאיטליה. חרף המחלה, היו אלה השנים הפוריות ביותר ביצירתו. אז כתב את הרומן עב הכרס "כוכבים תועים", המגולל את סיפורם של נער ונערה מעיירה קטנה ברומניה, ההופכים לכוכבים הגדולים של התאטרון היהודי באמריקה⁽¹⁰⁾.

ב-1914 שב שלום-עליכם לניו יורק. את השנתיים האחרונות לחייו בניסיונות להשלים כמה מיצירותיו הגדולות, בהן רומן ההגירה "מוטל בן פייסי החזן" והרומן האוטוביוגרפי "חיי אדם" (ביידיש: "פונעם יריד", "מהיריד"), המספר על ילדותו ועל שנות נעוריו המוקדמות. שלום-עליכם נפטר ב-13 במאי 1916.

שלום-עליכם וספרות יידיש

בפתח ספר הזיכרון לשלום-עליכם ("דאס שלום-עליכם בוך") מספר י"ד ברקוביץ', עורך הספר (שתרגם רבים מספריו של שלום-עליכם לעברית והיה גם החתן שלו), שאחת המחשבות שעלו בדעתו של שלום-עליכם באותם ימים של שנת 1883. שעה שגמלה בלבו ההחלטה להיות סופר יידיש ולא סופר עברי, היתה זו: אם ממילא הספרות העברית מנסה לחקות את שפת הדיבור ביידיש, מדוע לא לכתוב ביידיש מלכתחילה? עלינו לזכור כי העברית לא היתה שפה מדוברת אלא שפה שבכתב בלבד. אחד האתגרים הגדולים של הספרות העברית באותה עת היה כרוך אפוא בצורך לשים דברים בפיהן של הדמויות ול"דובב" אותן כך שתדברנה באופן טבעי ככל הניתן, אף שדיבור עברי כזה היה אז בדיוני מראשיתו. הספרות העברית במזרח אירופה ביקשה למעשה לתת מעין גרסאות של "כיצד היו אומרים מילה זו וזו או ביטוי זה וזה אילו דיברו בעברית"⁽¹¹⁾.

אך למרות כל הקשיים הללו, האלטרנטיבה המובנת לכאורה מאליה – כתיבה ספרותית ביידיש, הלא היא ה"ז'רגון" כפי שכינו אותה בחיבה אוהביה ובבוז שולליה, כלומר בשפת הדיבור של ההמון היהודי – היתה כרוכה אף היא בקשיים לא פעוטים כלל. באותן השנים, שלהי תקופת ההשכלה, נחשבה העברית בחוגי האינטליגנציה היהודית לגבירה היחסנית שבין השפות. לספרות העברית המודרנית היתה אז מסורת כבת מאה שנים, מאז פרסמו משכילי ברלין את יצירות הספרות המשכיליות הראשונות, בשלהי המאה השמונה-עשרה. ספרות יידיש, לעומת זאת, עדיין היתה בחיתוליה, וכפי שכתב י"ל פרץ, סופר הנמנה עם האבות המייסדים של ספרות יידיש המודרנית: "לא זו בלבד שצריך ליצור ביידיש, אלא שהיידיש עצמה צריכה להיווצר. אלא שלשם כך חסרה המסורת"⁽¹²⁾.

לכל אורך המאה התשע-עשרה פרוחה היצירה בעברית. משכילים עבריים במזרח אירופה פרסמו לא רק יצירות שירה ופרוזה, אלא גם ספרי מדע עבריים בתחומי הגיאוגרפיה, ההיסטוריה, הביולוגיה והמתמטיקה. ספרות יידיש, לעומת זאת, נותרה במשך כל אותו זמן בגדר ספרות שוליים. חלק גדול מהיצירות שנכתבו ביידיש בין שנות השלושים לשנות השישים של המאה תשע-עשרה לא נשמרו, ומקצתן לא הגיעו כלל לבית הדפוס. כך, למשל, הסופר ישראל אקסנפלד, שפרסם ב-1892 ספר ושמו "דאס שטערנטיכל" ("שביס הפנינים", כתרגומו של דן מירון), הנחשב לרומן המודרני הראשון ביידיש, השאיר אחריו עשרות כתבי יד שלא ראו אור בדפוס. הסיבה העיקרית לכך היא שהסופרים כותבי היידיש עצמם ראו בכתובה ביידיש מעשה מחתרתי, שיש בו כדי לפגוע בשמם הטוב כמשכילים עבריים מכובדים.⁽¹³⁾

לצד הסאטירות והיצירות המשכיליות ביידיש, שאך מעטות מהן ראו אור, החלה להתפרסם בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה סדרה של ספרונים קטנים: סיפורי מעשיות שחיבר משכיל תושב וילנה ושמו אייזיק מאיר דיק. היצירות הללו, שחוקר הספרות דב סדן כינה "משכיליות למחצה", הגיעו לידיהם של רבבות יהודים, אברכים ותלמידי בתי המדרש שקראו בהם מעל דפי הגמרא (התיאור הזה אינו מטפורי בלבד, שכן בין דפי הגמרא הגדולים נהגו האברכים להסתיר את הספרונים הקטנים, שהקריאה בהם נחשבה מעשה "לא כשר"), אך עיקר קהלם היה הנשים היהודיות. למעשה, במשך כל המאה התשע-עשרה היתה הספרות הפופולרית ביידיש בראש וראשונה נחלתן של נשים. עד להופעת הספרות הפופולרית מבית מדרשו של אייזיק מאיר דיק נהגו הללו לקרוא בעיקר את כרכי ה"צאינה וראינה", פירוש לפרשת השבוע ביידיש, שחיבר יעקב בן יצחק אשכנזי ב-1616, ואשר ראו אור בעשרות מהדורות⁽¹⁴⁾.

מהפכה גדולה עוד יותר בשדה הספרות היידיש הפופולרית חולל הסופר נחום מאיר שייקביץ' (שייקעוויטש), שהיה מוכר בעיקר בכינוי הספרותי שמ"ר (יש להגות Shomer). מ-1876 ועד למותו ב-1905 חיבר שמ"ר כמעט שלוש מאות רומנים ביידיש ועוד חמישה-עשר רומנים עבריים. שמ"ר היה הסופר הפופולרי ביותר בעולם היהודי והמוני בית ישראל נהו אחר ספריו, שנקראו בשמות כדוגמת "השודד הישר", "מכה תחת מכה" "הכלה האומללה", וכיוצא באלה⁽¹⁵⁾. העלילות המופרכות היו לא פעם עיבודים לעלילותיהם של רומנים מפרי עטם של סופרים אירופים כדוגמת אלכסנדר דימאי, ז'ול ורן ואחרים. הפופולריות העצומה של ספרי שמ"ר הבעירה כמדומה את חמתו של שלום-עליכם, וב-1888 הוא כתב, ספק מתוך תחושת שליחות וספק מתוך קנאת סופרים, מאמר ושמו "משפט שמ"ר". במאמרו השתלח שלום-עליכם בסופר שנוא נפשו וטען כי המחבר הפופולרי משחית את נפשות קוראיו, והוא גרוע מרוצח.

הספרות הפופולרית בנוסח דיק ושמ"ר היתה בלי ספק אחת מאבני הבניין של ספרות יידיש המודרנית, אך מעצביה ומייסדיה המובהקים היו מי שנהוג היום לראות בהם "שלושת הקלסיקונים" של ספרות זו. ראש וראשון לסופרי יידיש הקלסיים היה ש"י אברמוביץ', הוא מנדלי מוכר ספרים. ב-1864, לאחר שכבר עשה לו שם כמשכיל עברי וכמתרגמו לעברית של ספר "תולדות הטבע" מאת הרולד אוטמר לנץ (1862), פרסם מנדלי את יצירתו הראשונה ביידיש: "ראס קליינע מענטשעלע" ("האישון הקטן"), רומן קצר המספר על הילד העני יצחק-אברהם העולה לגדולה ומתנקם בחברה שהתעללה בו. רומן חלוצי זה התפרסם מעל דפי העיתון "קול מבשר", העיתון היידי הראשון (נוסד ב-1862)⁽¹⁶⁾. להבדיל מסופרים משכילים

אחרים, שראו ביידיש אמצעי להגיע אל שכבות רחבות יותר של העם, מנדלי ראה בשפת העם תכלית לשם עצמה. יידיש היתה בעיניו אמצעי לביטוי אמנותי שיש לשכללו ולהביאו לידי שלמות. בשנות השישים של המאה התשע-עשרה פרסם מנדלי כמה מיצירותיו החשובות ביידיש, ובהן הרומן "פישקה החיגר", שראה אור ב-1869 ושאותו עיבד מאוחר יותר לגרסה עברית שנקראה "ספר הקבצנים"⁽¹⁷⁾.

ועם זאת, ש"י אברמוביץ' נקט מעין מדיניות "הפרד ומשול" בין שתי הדמויות השונות שהתרוצצו בו, כלומר בין המשכיל העברי אברמוביץ' לבין הסופר היידי מנדלי. מי שנחשב לא רק ל"סבא" של ספרות יידיש, כפי שהכתירו שלום-עליכם, אלא גם ל"יוצר הנוסח" של הספרות העברית, כתר שקשר לראשו ביאליק – הגדיר את הכתיבה היהודית כנשימה בשני הנחיריים: האחד שואף ונושף בעברית והשני – ביידיש. מנדלי הוא שהניח אפוא את היסודות לספרות יידיש הקלסית. והנה, בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, בשעה שהחל מנדלי להפנות את עיקר מרצו לכתיבה בעברית, פרצו אל קדמת הבמה של עולם הספרות היידיש שני סופרים חדשים, העתידים להימנות אף הם עם הקלסיקונים הגדולים של ספרות זו.

י"ל פרץ נחשב בזמנו לאינטלקטואל הגדול של ספרות יידיש ולדמות המשפיעה ביותר על הדור הבא של הסופרים. פרץ כתב בעיקר סיפורים קצרים ונובלות, מקצתם משלים המתארים את דמותו של עם ישראל, ומקצתם יצירות שכבר בישרו את המהלכים המודרניסטיים של הסופרים שבאו בעקבותיו. ב-1908, כשבעיר טשרנוביץ (אז בדוכסות בוקובינה שבאימפריה האוסטרו-הונגרית, היום בתחומי אוקראינה) התכנסה ועידת הסופרים היידיים שהכריזה כי היידיש ולא העברית היא שפת הספרות היהודית הלאומית, היה פרץ ראש הדוברים⁽¹⁸⁾.

הקלסיקון השלישי שקם ליידיש באותן שנים ותפס את קדמת הבמה הספרותית לצד י"ל פרץ, היה גם יריבו הגדול: זהו שלום-עליכם.

תקופת יצירתו של שלום-עליכם

רקע היסטורי קצר

שנות היצירה של שלום-עליכם חופפת, פחות או יותר, את אחת התקופות הגועשות והקריטיות ביותר בתולדות העם היהודי, תקופה שזכתה לכינוי "דור התחייה". זהו פרק הזמן המתחיל בפרעות המכונות "סופות בנגב", שהכו ביהודי דרום רוסיה באפריל 1881, ומסתיים עם כניסת הבריטים לפלשתינה ב-1917, כשהיישוב היהודי החדש בארץ ישראל היה כבר עובדה שרירה וקיימת.

מבעינה אידאולוגית ורעיונית מתאפיינת תקופת התחייה בכך שההוגים היהודיים הלאומיים המודרניים לא ביקשו עוד להסתפח אל התרבות המערבית האוניברסלית, אלא העדיפו על פי רוב להתגדר בתוך תרבות יהודית לאומית נבדלת. ובמילים אחרות, ההוגים המרכזיים והמנהיגים של הזרם החילוני ביהדות, בני תנועת ההשכלה, דוגמת משה-לייב ליליינבלוס, ש"י איש הורביץ ואחרים⁽¹⁹⁾, נאשו מהשאיפה המשכילית הוותיקה להפוך לעם ככל העמים והתחילו להחזיק בדעה כי גורלה של התרבות היהודית הוא להישאר תרבות ייחודית ונבדלת.

תפיסת עולם זו היא שהולידה כמה מהמהלכים המשמעותיים בהיסטוריה המודרנית של העם היהודי: המחשבה הלאומית של תקופת התחייה היא אמה הורתה של התנועה הציונית. עוד במהלך הפרעות של 1881 קמה ברומניה, ומיד אחר כך במקומות רבים נוספים ברחבי אירופה המזרחית, תנועת "חובבי ציון". וכמעט במקביל, בקיץ 1882, יצאה קבוצה של ארבעים סטודנטים יהודים אל העיר קושטא (כיום איסטנבול) שבתורכיה, ומשם הפליגו ליפו מתוך כוונה להתיישב בארץ ישראל. סימת הקרב שלהם היתה "בית-יעקב לכו ונלכה" (ומכאן ראשי התיבות שהפכו לשם התנועה: ביל"ו). בעקבות הביל"ויים הגיעו מהגרים נוספים לפלשתינה התורכית, במה שכונה ברבות הימים "העלייה הראשונה". המחשבה על בית לאומי חדש לא ירדה מעל סדר היום היהודי במשך כל תקופת התחייה, ועד מהרה לבשו ההתארגנויות הספונטניות בנוסח "חובבי ציון" וביל"ו גוון פוליטי ומוסדי מובהק⁽²⁰⁾. ב-1897 נערך הקונגרס היהודי הראשון בבזל, וב-1903 כבר הגיעו לפלשתינה ראשוני המהגרים במסגרת "העלייה השנייה", גל הגירה שהתאפיין בכך שמנהיגיו הגיעו מקרב התנועות הסוציאליסטיות בעיירות ובערים הקטנות של מזרח אירופה.

אלא שמבחינה מספרית היו המהגרים הציוניים שעשו את דרכם לפלשתינה מיעוט זניח מקרב יהדות מזרח אירופה. בעוד שאת הדרך מנמלי הים התיכון באירופה לנמלי יפו וחיפה עשו באותן השנים כ-40,000 יהודים בלבד, הרי שאת המסע בכיוון ההפוך, אל מעבר לאוקיינוס האטלנטי, לאמריקה, עשו במהלך השנים הללו כמיליון וחצי יהודים.

גל הגירה אדיר מסדים זה נבע הן מתחושת הרדיפה ומהסכנה הפיזית שריחפה על יהודי תחום המושב בעקבות הפרעות של 1881, והן ממדיניות חדשה של ממשלת רוסיה: בינואר 1882 הודיע שר החוץ הרוסי, הגראף איגנטייב, על פתיחת הגבול המערבי של הקיסרות הרוסית להגירת יהודים. לדידם של יהודי מזרח אירופה היה זה האות ליציאה למסע, והיבשת כולה הפכה למעין בית נתיבות גדול. משפחות שלמות עזבו את בתיהן שבעיירות תחום המושב ועשו את דרכן אל ערי הנמל בצפון אירופה.

בתוך שנים אחדות הפכו עריה הגדולות של ארצות הברית לנקודות משמעותיות ביותר במפת ההתיישבות של העם היהודי, ועד מהרה היו לריכוז היהודי הגדול בעולם.

במרוצת שני העשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה החלו להתרקם בניו יורק ובערים נוספות במזרח ארצות הברית חיים יהודיים בעלי אופי חדש. רוב המהגרים נאלצו לעזוב את משלחי ידם המסורתיים. מקצתם פנו למקצועות חדשים, דוגמת מכירת ביטוח חיים או קוסמטיקה, ורבים מהם נאלצו לעבוד עבודת פרך בסדנאות היזע. אך מקורות פרנסה חדשים אלה היו רק חלק מהשינוי הדרמטי שחל באורחות החיים היהודיים. השינוי בין החיים בעיירות מזרח אירופה לבין החיים בעריה הגדולות של אמריקה היה כה הדי, שחייהם של המהגרים ומעמדם החברתי השתנו לא פעם מקצה לקצה. מי שהיה עני מרוד התעשר, ומי שהיה עשיר מופלג הפך לקבצן המחזר על פתחים. זאת ועוד, יהודים שעד לא מכבר היו פזורים על פני יבשת עצומה והתאפיינו על פי אזורי מגוריהם, מצאו את עצמם לפתע דרים זה לצד זה בשכונות צפופות, דוגמת ה"לואר איסט סייד" (Lower East Side) בדרום-מזרח האי מנהטן, שכונה לא גדולה שבה הצטופפו מאות אלפי יהודים. אנשים שהתרגלו לחיים מסורתיים בעיירות קטנות ובכפרים, חיים שהשתנו רק במעט במשך מאות שנים, נאלצו לפתע להסתגל לחיים מודרניים בלב הכרך הגדול בעולם.⁽²¹⁾

ומי שעקב בעטו אחר כל התמורות הללו והיה קשוב לרחשי הלב, למבוכות ולמכאובים, וכן לסיטואציות הקומיות שהולידו תמורות כבירות אלה, היה שלום-עליכם.

יצירתו של שלום-עליכם

קשה לחשוב על עוד סופר יהודי מגוון כל כך, רב פעלים כל כך, כמו שלום-עליכם. במהלך שנות יצירתו, מ-1883 ועד מותו ב-1916, כתב שלום-עליכם מספר יצירות, שהיה מספיק לארבעה או לחמישה סופרים פוריים במיוחד. מהדורת כל כתביו שראתה אור לאחר מותו בהוצאת ה"פאלקספאנד" ("הקרן העממית") כללה עשרים ושמונה כרכים, אך היצירות שנכללו בה היו כמחצית בלבד מכלל יצירתו הענפה.

שלום-עליכם שלח ידו כמעט בכל הז'אנרים הספרותיים הקיימים. הוא כתב מיזות, סיפורים קצרים, נובלות, רומנים קצרים ורומנים רחבי יריעה. הוא כתב גם שירים (אם כי מעטים), וכן פיליטונים: מערכונים סאטיריים בענייני השעה. נוסף על כתביו ביידיש כתב שלום-עליכם שני כרכי סיפורים בעברית וכן מעט ברוסית.

חוקר הספרות דן מירון מחלק את יצירת שלום-עליכם לשלוש תקופות: התקופה הראשונה משתרעת מראשית יצירתו ב-1883 ועד לשנת 1890. תקופה זו התאפיינה בפרץ יצירתיות שנדמה, כדברי מירון⁽²²⁾. כאילו יצא משליטתו של המספר. במהלכה כתב שלום-עליכם שישה רומנים שהוא מכנה "הרומנים היהודיים השלי", שכן בלבם מצוי הדיון בגורלו של האמן בחברה היהודית. הידועים ביותר מבין רומנים האלה הם "סטמפניו" (סטעמפעניו) המספר על כנר מחונן ששבר את לבותיהן של נשים יהודיות חסודות, את "יוסילי הזמיר" (יאסילי סאלאוויי) המספר על פרח חזנות שחונן בקול שהוא מתת אל, וסופו שהוא יוצא מדעתו. כמו כן כתב שלום-עליכם בשנים אלה שורה ארוכה של מאמרי ביקורת, של רשימות מסע, של מחזות ושל פיליטונים.

בנוסף, הוא הוציא שני כרכים של ה"יידישע פאלקסביבליאטעק", המאספים הספרותיים שערך באודסה ושאת הוצאתם מימן מכספו. מעל דפי גיליונות אלה כינס שלום-עליכם יצירות מפרי עטם של סופרים ומשוררים מהשורה הראשונה (וגם מהשורה השנייה) של כותבי יידיש, ובהם מנדלי מוכר-ספרים, י"ל פרץ, מרדכי ספקטור (ספעקטאר), יעקב דינהזון (דינהזאן) ורבים אחרים. הוא עצמו פרסם שורה של מאמרי ביקורת ספרות ומאמרים עיוניים בשמות עט שונים.⁽²³⁾

התקופה השנייה ביצירתו של שלום-עליכם מתאפיינת, כפי שמציין דן מירון, בדלות יצירתית מתמיהה. לסדרות הרומנים שהחל בכתיבתן בעשור הקודם לא מיתוסף בשנים אלה דבר, וגם המפעל עצום הממדים של ה"יידישע פאלקסביבליאטעק" נסגר ונעלם. ועם זאת, דווקא בשנים אלה כתב שלום-עליכם ופרסם את הפרקים הראשונים של שתיים מהיצירות שבמרוצת השנים היו למזוהות אתו ביותר: "טוביה החולב" ו"מנחם מנדל". על שתי יצירות אלה נרחיב בהמשך.

התקופה השלישית ביצירתו של שלום-עליכם נמשכת משנת 1900 בערך ועד למותו של המחבר. שנים אלה עומדות בסימן של פריון מתמיד. שלום-עליכם המשיך לכתוב למרות הנדודים שהיו מנת חלקו בתקופה זו – ממזרחה של אירופה למערבה, ממערב אירופה לאמריקה, משם בחזרה לאירופה ושוב לאמריקה. אפילו גלי הפוגרומים בתחום המושב לא פגעו בכוח היצירה שלו. בשנים האלה פרסם שלום-עליכם רומנים רחבי יריעה דוגמת "כוכבים תועים" ו"מהתלת הדם", שנשכחו כמעט לחלוטין היות שלא נכללו במהדורות כל כתביו ביידיש ואף לא תורגמו לעברית במהדורת התרגומים הקלסית של י"ד ברקוביץ⁽²⁴⁾. כן השלים את סדרות "מעשיות לילדים יהודיים", את סיפורי המועדים והחגים ואת סדרת סיפורי הרכבת, וכתב את חלק הארי של הרומנים שבכתיבתם החל שנים קודם לכן: "טוביה

החולב" ו"מנחם מנדל". בשנותיו האחרונות כתב שלום-עליכם את הרומן האוטוביוגרפי "חיי אדם" (כך בתרגום של ברקוביץ'; ידוע גם בשם "מהיריד") ואת הרומן "מוטל בן פייסי החזן". את שתי יצירות הענק האלה לא זכה שלום-עליכם לסיים.

* * *

לרומן "סטמפניו" מ-1887 הקדים שלום-עליכם מכתב הממוען אל ה"סבא" של הספרות היידית, אל מנדלי מוכר-ספרים, ובו הוא תוהה על דמותו ועל אופיו של הרומן היהודי:

"התבוננתי וראיתי, עד כמה צריך רומן יהודי להיות שונה משאר כל הרומנים, לפי שחיי היהודים בכלל, והתנאים, שבהם עשוי היהודי לאהוב, אינם דומים לאלה של שאר העמים. ולא זו בלבד, אלא שהעם היהודי מצוין באופיו וברוחו, במנהגיו ובהרגליו המיוחדים, השונים בתכלית מאותם של שאר האומות. סימנים אלה שלנו, הטבועים באופיינו היהודי, מוכרחים להתגלות ברומן יהודי, אם אמנם לקוח הוא מעצם החיים" (תרגום י"ד ברקוביץ')⁽²⁵⁾.

בהקדמה הזו כבמקומות אחרים מנסה שלום-עליכם לעמוד על אופיו של הרומן היהודי, כחלק מהמאמץ לעצב את דמותו המצויה עדיין בשלבי התהוות. רומן יהודי, בעיניו, צריך לתת ביטוי לחיים היהודיים, להיות ריאליסטי ונוקב ולהעמיק לחקור בנפש האדם היהודי, ולא להתמקד דווקא בעלילות סבוכות ובאינטריגות, או לספר סיפור הרפתקאות. ואכן, דומה שלא היה מי שהיטיב להכיר את הנפש היהודית כשלום-עליכם.

התפיסה המסורתית של שלום-עליכם היא של "סטנוגראף", דהיינו מי שאוזנו כרויה ותפקידו הוא בעצם "לתמלל" את רחשי הלב של העם. כך למשל תפס אותו י"ל פרץ, שהתלונן כי שלום-עליכם מספר את סיפורם של האנשים הפשוטים, שעה שתכליתה של הספרות, לדעתו, היא לגולל את סיפוריהן של דמויות יוצאות דופן,⁽²⁶⁾ אך גם חלק ממעריציו של שלום-עליכם דבקו בתדמית זו, ובהם הסופר העברי יוסף חיים ברנר. בהספד שפרסם אחרי מותו של שלום-עליכם כתב ברנר כך:

"..... ביצירותיו הנעלות אין אף צל של 'מספר', העומד כאילו ממעלה או לכל הפחות מהצד, ומכתב את העם, את 'העם הפשוט', אלא העם מתאר בהן את עצמו על ידי שלוחיו כמותו, העם אצל שלום-עליכם הוא לא נסתר, כי אם מדבר בעדו, אינו שופר אל חכו, כי אם מדבר ממש מתוך גרונו. זו אינה עממיות מסוגננה, חלילה, לא תהיה כזאת בשלום-עליכם, שלא רק שלא חפץ לדעת מסגנוניות, אלא שבאמת לא ידע גם מסגנון...."⁽²⁷⁾

במבט לאחור דומה שברנר, עם כל הערצתו לסופר היהודי הגדול, החמיץ לחלואין את ייחודו של שלום-עליכם כמספר. לשלום-עליכם לא רק שהיה סגנון, אלא שסגנונו הוא מובהק וסוחף כל כך, שנדמה שדי לקרוא משפט אחד של שלום-עליכם, אם במקור ואם בתרגומים הרבים של יצירותיו לשפות שונות, כדי לזהות את טביעת האצבע המובחנת שלו. ולא זו אף זו, בסיפוריו של שלום-עליכם יש בהחלט מה שכינה ברנר "עממיות מסוגננה": כל מילה וביטוי בהם מלוטשים בעט סופר המודע למלאכתו, ולעולם אינם מצוטטים באקראי.

ועם זאת היטיב ברנר, המבקר חד ההבחנה, לעמוד על אחת מהסגולות הייחודיות של שלום-עליכם כמספר, סגולה שהכתיבה במובנים רבים את הפואטיקה שלו; שלום-עליכם חותר להגיע אל נבכי נפשו של גיבורו, נבכי נפשו של היהודי הפשוט, והדרך המובהקת ביותר שהוא בוחר לשם כך היא להניח לגיבור עצמו לדבר. ולחלופין, להניח לו לכתוב את סיפורו "בעצמו". לפיכך פונה שלום-עליכם אל שתי דרכי סיפור שהפכו להיות מזוהות אתו ביותר: המונולוג והאיגרת.

אמנם, שלום-עליכם לא היה הראשון שפנה לדרכי הסיפור האלה. חוקר הספרות דב סדן⁽²⁸⁾ מציין כי המונולוג היה דרך כתיבה מקובלת בספרות תקופת ההשכלה היהודית של המאה התשע-עשרה, ושימש כלי פרודי שמטרתו היתה, על פי רוב, להציג את הדמות הדוברת באור מגוחך. אצל שלום-עליכם, לעומת זאת, משמש המונולוג אמצעי ליצירת הזדהות מוחלטת עם הדמות הדוברת. זאת ועוד, במונולוג מתבטאת תמצית הפואטיקה והתפיסה האסתטית של שלום-עליכם הסופר, והאופן שבו תפס את אופייה הייחודי של הכתיבה בלשון יידיש.

לכאורה יש כאן פרדוקס. שלום-עליכם מביא את הדברים מפי אנשים פשוטים שבפשוטים. הדיבור שבפיהם הוא לא "תקני", לא פעם אף שגוי או מוגבל. רוב הדמויות המופיעות בספרי שלום-עליכם אינן אנשי העולם הגדול אלא יהודים פרובינציאליים. ובכל זאת, ואולי דווקא משום כך, הפרוזה של שלום-עליכם היא פרוזה מזוקקת ומלוטשת להפליא. פרדוקס-לכאורה זה בא על פתרונו בזכות העובדה שהמספר מיטיב להבין את אופייה של היידיש, שפה אידיומטית בעיקרה, המושתתת על צירופים כבולים שמבטאת תפיסות תרבותיות. צורת המונולוג מאפשרת אפוא מגע אינטימי בין השפה, האוצרת בתוכה קוד תרבותי מסוים, לבין החיים.

כך למשל נפתח המונולוג של מיסטר ברבאן, מהגר יהודי בניו יורק, שמספר על אודות הלקח שלימד את חברו ה"ירוק" שזה מקרוב הגיע לניו יורק, מתוך המונולוג "מעשה בירוק" שכתב שלום-עליכם ב-1916:

"אתה אומר: אמריקה היא ארץ הביזנס, נברמיינד. ככה זה אמור להיות. אבל אפטרואול, ללכת להתחתן ולמכור את עצמך בשביל הביזנס – זה כבר, אקסקיז מ'י, ממש חזירות. אני לא מטיף מוסר, אבל אני אומר לך שזה פאקט: תשעים ותשעה אחוז מה'ירוקים' אצלנו מתחתנים בשביל הביזנס. זה מפריע לי מאוד, ואם אני תופס כזה 'ירוק' הוא לא יוצא ממני בידיים ריקות. ליב איט טו מ'י, יש לי סיפור מעולה.

פעם אחת אני יושב באופיס שלי, ממיל את הפוסט, ופתאום בא אלי 'ירוק' אחד, עוד בוי לגמרי, ובאה אתו אישה קטנה – איך לומר לך? – ממש עגלת חלב, יפה ורעננה כמו תפוח שקטפו מהעץ. הם נכנסים, והוא אומר לי: 'האו דו יו דו? האם אתה מיסטר ברבאן הביזנס-ברוקר?' 'סידאון! מה יש לכם לספר?' הוא פותח לי את הלב ומספר סיפור שלם, 10 אנד 10, שהוא בוי שנמצא רק עשר שנים בארץ, נייפנס מייקר ביי טרייד, ואיך התאהבה בו האישה הקטנה הזאת, נערה פועלת עם אלף דולר בקש, והוא התחתן אתה ומחפש עכשיו איזה ביזנס שיוכלו להתפרנס ממנו ולא יצטרכו לעבוד בשופ, כי יש לו, לא עליך, ראומטיזם, שיישאר בינינו, וכן הלאה"⁽²⁹⁾

דרך הסיפור השנייה האופיינית לשלום-עליכם, האיגרת, פועלת באופן שונה במקצת. אמנם, גם כאן מתמלל שלום-עליכם את רחשי לבה של דמות עממית. אלא שעצם העלאת הדברים על הכתב יוצרת גינונים לשוניים שמתחייסים מתוקף העובדה שאותו אדם פשוט נאלץ לאחוז בעט. הגינונים האלה, המליציים בדרך כלל, יוצרים מעין מסגרת מלאכותית ללשון העממית. האפקט הקומי שנוצר כאן נובע מן ההתנגשות בין הניסיון לשמור על מראית עין מכובדת, כלומר גבוהה ומליצית ולא עממית, לבין התוכן, שבסופו של דבר נזקק לשפה העממית. שכן, האנשים הפשוטים המצויים בלב יצירתו של שלום-עליכם יכולים להצטייר רק מתוך לשונם האידיומטית והעממית.

כך, למשל, עונה שיינה שיינדל, זוגתו הצנועה של מנחם מנדל ברומן האיגרות המפורסם הנושא את שמו, כאשר הוא מספר לה כי פנה למסחר בבורסה:

"לכבוד בעלי היקר הנגיד המפורסם החכם המופלג מוהר"ר מנחם מנדל נ"י.

ראשית אודיעך, כי כולנו ברוך השם בריאים ושלמים. כה ייתן אלוהים לשמוע גם ממך רק טוב, אמן סלה.

ושנית אכתוב לך, בעלי היקר, כי שוב נתרגשה עליי מחלתי הישנה, מחלת העווית. הלוואי ותתרגש במהרה בימינו גם על דודך מנשה, במעט הנדוניה שלנו. בחמש עשרה מאות הקרבונים, אוי ואבוי לשנותי!

כמאמרה של אמי שתחיה: 'איזה? שוטה המאבד את כל מה שנותנים לו...' שטרי חוב לקח זה מידו! אילו הייתי אני במקומך הייתי לוקחת מידו מכות. קדחת לחמישה חודשים השומע אתה, מנדל? הלואי ואחזק בדאית, ואולם חוששת אני כי ראה תראה את יתר הכסף בעיניך כשם שאתה רואה את שתי אוזניך, אשר נשאת אותן עד אודסה הרחוקה...⁽³⁰⁾

האפקט הקומי נוצר כאן, כפי שניתן לראות, מתוקף הניגוד שבין הפתיחה הרשמית, שאינה חורגת כמלוא הנימה מהנוסח המקובל לכתיבת אגרות בתקופת ההשכלה, לבין התוכן האינטימי, שבו זונחת שיינה שיינדל את גינוני כתיבת האיגרת וכותבת למנחם מנדל כדבר אישה לבעלה. אבל האפקט הקומי הוא רק בן לוויה לאפקט אחר שמשפיע על הקורא, וזהו כאמור אפקט ההזדהות. ההזדהות זו נוצרת מתוקף כך ששיינה-שיינדל מגייסת את האינטואיציה העממית ואת המימרות העממיות, שהיא מביאה בשם אמה עליה השלום, כנגד העובדה שבעלה הולך שבי אחר הסכנות וההבלים של העולם המודרני.

* * *

שלום-עליכם לא עיצב רק כמה מהדמויות היהודיות הזכורות ביותר, אלא גם את אתר ההתרחשות היהודי הזכורות ביותר, אלא גם את אתר ההתרחשות היהודי המובהק ביותר: כתריאליבקה. י"ד ברקוביץ' מספר כי השם כתריאליבקה (ביידיש יש לבטא Kasrilevke). פירוש המילה כתריאליק ביידיש הוא "עני", מזכיר בצלילו את העיר קרסילבקה ששכנה לא הרחק מהעיר ורונקה שבה גדל שלום-עליכם. כך או כך, עצם הבחירה בשם הממזג שורש עברי עם סיומת סלבית יש בו משום הצהרה בדבר יצירת ישות לשונית חדשה, ובאמצעותה גם ישות תרבותית חדשה. שלום-עליכם לא המציא את הערים הספרותיות שלשם שורש עברי וסיומת סלבית. אנחנו מוצאים ערים כאלה גם אצל מנדלי, כדוגמת העיר קבצנסק ב"פישקה החיגר" (בגרסה העברית נקראת העיר "קבציאל"), או הערים בטלון וכסלון. אלא ששלום-עליכם, כפי שמציין חוקר ספרות יידיש אברהם נוברשטרן במאמרו "עיר קטנה ואנשים בה הרבה"⁽³¹⁾, נקט בעניין זה עמדה שונה בתכלית מזו של מנדלי. העיר שברא לא היתה ביטוי לכל מה שמסואב ורקוב בתרבות היהודית, כאצל קודמיו בספרות ההשכלה, אלא לאיזה כוח חיים מתפרץ שנולד דווקא מתוך התנאים הקשים והלא מחמיאים הללו. לדידו של שלום-עליכם היתה כתריאליבקה יריד אנושי גדול וגועש, המתחבא דווקא בקרב מה שנראה לכאורה בחיים יהודיים צנועים ושלווים. כך מתוארת העיירה בפתח הסיפור "כירם של האנשים הקטנים":

"אי שם, חבויה בפינה רחוקה, פרושה משאר העולם שסביבה, שוכנת לה העיר הזו, כמו יתומה וחלומה, מכושפת ושקועה בעצמה, ממש כאילו לא נגע בה דבר מכל המהומה, ההמולה, הריצה והיגיעה, מהססת איש ברעהו, וזלילתו וכל שאר הדברים הטובים שאנשים טרחו לברוא ולקרוא להם בשמות כמו 'תרבות', 'קדמה', 'ציוויליזציה', וכיוצא באלה מילים שאיש ישר מסיר בפניהם את כובעו. כמה קטנים הם אותם אנשים!"⁽³²⁾

כתריאליבקה, כך נדמה, טומנת בחובה את "הצופן הגנטי" של השטעטל, העיירה היהודית הקלסית, שעוד בשנות חייו של שלום-עליכם הפכה ממקום מוחשי לסמל לחיים "של פעם", לגעגוע לקיום שהוא נחלת העבר. שלום-עליכם היה מודע מאוד לצורך הסנטימנטלי הזה, ובקריאה לא זהירה, אכן נדמה לעתים שהוא בא לספק את ה"סחורה" הסנטימנטלית שהקורא בן הזמן היה זקוק לה: העיירה הנחמדה המופרדת משאר העולם, שהזמנים החדשים והחטאים והאסונות שהם מביאים אתם אינם נוגעים בה ולו כמלוא הנימה.

אבל שלום-עליכם, בד בבד עם פריטתו המודעת על הנימים הסנטימנטליות, הוא לעולם מפוכח ואירוני, ולא פעם גם ביקורתי עד כדי אכזריות. אמנם, החולשות האנושיות של הכתריאליס, תושביה הפשוטים של כתריאליבקה, זוכות לחסדו של המחבר ומתוארות באהבה גדולה. ועם זאת, כל חולשותיהם גלויות לפני המחבר, ויחד הן מתחברות לכדי דיוקן פסיכולוגי נוקב וחרף של היהדות העממית.

יצירותיו המרכזיות של שלום-עליכם

כאמור, שלום-עליכם כתב מאות יצירות ספרות בסוגות שונות ומגוונות: סיפורים קצרים, מונולוגים, מחזות, נובלות קצרות ונובלות ארוכות, מאמרים פובליציסטיים, מסות ופרקי זיכרון על מפגשיו עם סופרים בני דורו, וכן רומנים קצרים ורומנים רחבי יריעה. המשימה של הרכבת "קנון" של יצירת שלום-עליכם, כלומר הניסיון להצביע על היצירות החשובות והמרכזיות שלו, היא לפיכך משימה קשה ומורכבת במיוחד, שלום-עליכם הוא סופר פורה להפליא, שכתב יצירות רבות מאוד שכיום שוב אין חולק על ערכן הספרותי.⁽³³⁾ כל תקופה וכל זרם אמנותי או הגותי יכולים לאמץ להם מקצת מיצירותיו של שלום-עליכם ולהעמידן כיצירות החשובות ביותר של הסופר.

אך משימה זו קשה כיום שבעתיים משום שמספרם של קוראי ספרות היידית בימינו מצומצם מאוד, ועל כן תלויה בחירת היצירות ה"קנוניות" מתוך גוף יצירתו העצום של שלום-עליכם ברצונם וביכולתם של המתרגמים, בטעמם הספרותי ובתפיסותיהם האידאולוגיות והפואטיות. ואכן, במובנים רבים יש כיום "זכות קיום" ספרותית אך ורק ליצירותיו של שלום-עליכם שזכו לתרגום – אלה שהמשיכו לחיות בשפות אחרות. יתר על כן, רבות מיצירותיו

לא כונסו במהדורות השונות של כל כתבי שלום-עליכם ביידיש, ובראשן המהדורה שראתה אור בה ב-1942 בהוצאת העיתון היידי "פארווערטס" (ונדפסה עוד כמה פעמים). לא זו בלבד שיצירות לא-מכונסות אלה אינן כלולות ב"קנון" של שלום-עליכם, אלא שעצם הגישה אליהן אינה מן הפשוטות, והקהל הרחב אינו יכול לקרוא בהן כיום.

ועם זאת, לאורך השנים התגבש קורפוס של כמה יצירות מרכזיות ש"אי אפשר בלעדיהן", שעליהן חלה הסכמה רחבה בקרב חוקרי הספרות ואוהביה, במסגרת זו נרחיב את הדיבור על שלוש מיצירות אלה: "טוביה החולב", "מנחם מנדל" ו"מוטל בן פייסי החזן":

1 – טוביה החולב

אם יש יצירה המזוהה עם שלום-עליכם יותר מכול, יצירה שזה מכבר נדמה כי גיבוריה הם דמויות בשר ודם אף יותר מכל יהודי פשוט שהתהלך על פני אירופה, זוהי בוודאי "טוביה החולב"⁽³⁴⁾

ברומן זה מגולל שלום-עליכם את קורותיו של טוביה ואת מסכת האכזבות, הייסורים ושברון הלב שלה הוא זוכה מיד בנותיו. הבנות שבות ומעמידות את אביהן במבחנים כאשר הן מבקשות להינשא בנישואין שטוביה אינו יכול להסכים להם בשום פנים ואופן: לחייט עני, לסוציאליסט או לבן-עשירים מפונק ופזרן, המבחן הקשה ביותר ניצב לפני טוביה כאשר בתו האהובה חוה בורחת מהבית ונישאת לגוי נוצרי. או אז קורע טוביה קריעה ויושב עליה שבעה, ולבו, לב האב הרחמן, נשבר לרסיסים.

את "טוביה החולב" כתב שלום-עליכם כסדרת מונולוגים (למעשה, מכתב אחד וחמישה מונולוגים) שהופיעו בחלקים נפרדים מ-1894 ועד 1914. מהדורה מלאה של המוצולוגים של טוביה הופיעה בעריכתו של י"ד ברקוביץ' ב-1918, כשנתיים לאחר מותו של המחבר, תחת הכותרת "גאנץ טביה דער מילכיקער" ("טוביה החולב השלם")⁽³⁵⁾. כרבות מיצירות שלום-עליכם, גם "טוביה החולב" נכתב חלקים-חלקים, המרכיבים שלם אחד. עם זאת, "אחידותה" של היצירה אינה מקובלת על כלל החוקרים, ויש הרואים בה אוסף של מונולוגים נפרדים שאינם נרקמים לכדי יצירה אחדותית. כך או כך, בסדרת המונולוגים המרכיבה את "טוביה החולב" מציג שלום-עליכם את הארכיטיפ היהודי המובהק ביותר בכל יצירתו. חוקר ספרות יידיש שמואל ניגר טוען כי לדידו של שלום-עליכם היו המונולוגים של טוביה מעין אוטוביוגרפיה נפשית של המחבר. זוהי לדבריו היצירה האינטימית והפרטית ביותר שכתב שלום-עליכם.

את המוצולוגים נושא טוביה באוזני סופר בן דמותו של שלום-עליכם, והם מורכבים משפה אידיומטית, שפה יהודית "טיפוסית" כביכול. טוביה מתבל את לשונו בפסוקים רבים מהמקרא ומהגמרא⁽³⁶⁾. אלא שעל פי רוב

הוא משבש את הציטוטים כמעט לבלי הכר, והשיבושים הללו תורמים כמובן לאפקט הקומי. מקור בלתי נדלה נוסף למצבים קומיים הוא עצם המפגש בין הדמות העממית לסופר, מפגש שגורם לטוביה החולב לנסות ולהגביה את שפתו כדי להתאימה למעמד הנכבד. אבל למרות עיצובם הקומי, המוצולוגים מצטרפים לכלל דרמה טרגית: סיפורו של אב הנאלץ להיפרד מבנותיו, שהוא גם סיפורו של יהודי ישן שאינו מצליח להסתגל לזמנים החדשים.

2 – מנחם מנדל

מבחינת אופיו ותכונותיו, מנחם מנדל, קרוב משפחתו של טוביה, הוא גרסה בורגנית של החלבן מאנטבקה. מנחם מנדל עוזב את עירו יהופיץ נודד על פני ערי מזרח אירופה ובסופו של דבר מגיע אף לניו יורק. הוא מחפש אחר מתכונים להתעשרות מהירה, על פי רוב בשעשועי בורסה ובעסקאות פורחות באוויר, מה שנקרא בידיש "לופט געשעפט". אלא שתוכניותיו של מנחם מנדל משתבשות שוב ושוב, והעולם שב ומתגלה כתמים הרבה פחות ממנחם מנדל עצמו. אך מבעד לעסקאות המוזרות והמופרכות הללו, נרקמת דמותו של היהודי המנסה למצוא לעצמו מקום בתוך הקיום הפרדוקסלי של החיים המודרניים.

בעיקר בשל הסיבה הזו נהוג לקרוא את מנחם מנדל כמעין יצירה תאומה ל"טוביה החולב". טוביה ומנחם מנדל הם במידת מה עכבר העיר (מנחם מנדל הוא בן העיר יהופיץ, שהיא כאמור בת־דמותה של קייב) ועכבר העירה.

טוביה הוא מאותם יהודים גברתנים שהיו אולי יוצאי דופן בחיים האמיתיים, אך נפוצים ומוכרים בספרות (דוגמה ידועה ליהודי שכזה הוא "אריה בעל גוף", גיבור סיפורו של ביאליק), ואילו מנחם מנדל הוא אבטיפוס של היהודי העירוני הסוחר. טוביה, דוברו של האדם הפשוט, מוסר את הסיפורים שלו בעל־פה, ואילו מנחם מנדל, המתוחכם מעט יותר, מוסר אותם בכתב, על גבי איגרות, על פי הנוסח שהיה מקובל בחלופת מכתבים באותן השנים.

את חילופי האיגרות בין הגעל האופורטוניסט ובעל החלומות לבין אשתו שרגליה נטועות עמוק בקרקע, החל שלום-עליכם לפרסם ב-1892 בכתבי עת שונים. ב-1913 פרסם בעיתון "היינט" (היום) בוורשה שורה של מכתבים שביטאו כמדומה את תגובתו לאירועים הקשים של אותה שנה: משפט בייליס בקייב, גירוש היהודים מהכפרים ברוסיה ועוד כהנה וכהנה צרות ופורענויות⁽³⁷⁾.

ב-1904 פרסם שלום-עליכם את המכתבים שכתב מנחם מנדל לשיינה-שיינדל מניו יורק. שלום-עליכם תכנן לכתוב סדרה ארוכה של חילופי אגרות בין הגיבור שלו, שהתיישב לרגל עסקיו בניו יורק, לבין אשתו שנותרה בכתריאליבקה, אלא שתוכנית זו מעולם לא יצאה אל הפועל.

3 – מוטל בן פייסי החזן

את המסע מכתריאליבקה לניו יורק עושה גיבור מובהק נוסף של שלום-עליכם: זהו מוטל בן פייסי החזן. סיפורי מוטל החלו להתפרסם בשנת 1907, ושלום-עליכם המשיך וכתב אותם ממש עד ימיו האחרונים. הכתיבה לסירוגין במשך שנים רבות הכתיבה גם את אופיו של הרומן הזה, הנראה לעתים כמקבץ של סיפורים שונים על אודות אותו הגיבור. יתר על כן, לאורך הרומן מספר מוטל את סיפורו כילד שהתבגר טרם זמנו: אם את אחד הפרקים הוא מספר כילד בן שבע או שמונה, הרי שאת הפרקים הבאים הוא מספר כבר כנער צעיר בן אחת-עשרה או שתיים-עשרה, אף שבזמן הסיפור חלפו רק שבועות אחדים.

רומן גדול זה של שלום-עליכם מספר על משפחה, שעם מות אביה, פייסי החזן, ולנוכח אימת הפרעות שהיתה תלויה מעל ראשם של יהודי רוסיה בראשית המאה העשרים, אורזת את מיטלטליה ויוצאת לחצות את הים הגדול, לאמריקה. כרבים מהמהגרים היהודים, משפחתו של מוטל לא ידעה איזה עולם מצפה לה בקצה הדרך, וניו יורק לא היתה לדידם יותר מאשר שמועה רחוקה. סיפור ההגירה הזו מסופר מבעד לענינו של מוטל, יתום פרוע ומשולח רסן, הבז לנורמות חברתיות ולכל מה שמצטייר כ"ראוי".

אך מכיוון שהגיבור שמתוך תודעתו מסופר הרומן הוא ילד, מאליה עולה השאלה אם שלום-עליכם מספר סיפור המיועד לילדים ולבני נוער, או שמא זהו רומן הפונה אל הקורא הבוגר. בימים שבהם ראו אור הסיפורים השונים של מוטל אכן ראו בו מרבית הקוראים סיפור לבני נוער. מתרגמיו הראשונים לעברית, ח"נ ביאליק וי"ח ובניצקי, אף השמיטו ממנו פרקים מסוימים שנדמו בעיניהם קשים מדי לקריאה של בני נוער, וגם שלום-עליכם עצמו ערך בו כמה שינויים כדי להתאימו למהדורות לספרי ילדים.⁽³⁸⁾

ועם זאת, רוב החוקרים מסרבים כיום לראות ב"מוטל בן פייסי החזן" רומן לבני הנעורים: העובדה ששלום-עליכם בוחר לספר את סיפור ההגירה הגדול לאמריקה מבעד לענינו של ילד משמשת אותו כמכשיר סיפורי ופואטי. מוטל הוא כאמור מעין ילד-רחוב, יתום עזוב וחסר מעצורים, ועובדה זו הופכת למעשה את הוויית ההגירה, כפי שהיא עולה מבין דפי הרומן, להווייה כמו-אנרכיסטית. זאת בניגוד נחרץ לאופן הסנטימנטלי שבו נהגו סופרים ועיתונאים רבים באותם ימים לעסוק בהוויית ההגירה היהודית לאמריקה.

שלום-עליכם והקוראים בימינו

לכל עם ולכל תרבות יש דמויות ספרותיות שיצאו מבין דפי הספרים והחלו לשוטט בינות לאנשים. כזהו למשל החייל האמיץ שווייק, גיבורו של ירוסלב האשק, אצל הצ'כים, כזהו לאופולד בלום, גיבור "יוליסס" של ג'יימס ג'ויס אצל האירים, וכזה הוא הקלברי פיין, גיבורו של מרק טוויין, אצל האמריקנים. אם יש סופר שזכה שדמויותיו ישוטטו בקרב בני העם היהודי, זהו ודאי שלום-עליכם.

בפרק "במסיבות יום חמישי של פרץ" בספר זכרונותיו של י"ד ברקוביץ' "הראשונים כבני אדם", הוא מספר על דברים שטען הסופר י"ל פרץ בכעס באוזני ביאליק על יצירתו של ה"קונקורנט" הגדול שלו, שלום-עליכם. כך מביא ברקוביץ' את דבריו של פרץ:

"הגם שלום-עליכם בגדולים? במה אתם מוצאים גדולתו? כלום בזה שהוא מצייר לנו אנשים קטנים? סופרים גדולים יוצרים דמויות גדולות! חוזים חזונות גדולים! מהו בעצם חזונו של שלום-עליכם? כלום עומד הוא למעלה מן היהודי הקיובי שנתן לנו? אין אנו יודעים עדיין היכן נגמר מנחם מנדל והיכן מתחיל שלום-עליכם. יוצרים גדולים אינם מתמזגים עם חומר יצירתם. רואים הם אותו ממרום עמדם! ודאי, שלום איש מוכשר הוא. המוכשר מבין יהודי קייב. כותב כתיבה קלה, מכיר יפה את לשון נפשותיו – וזה מוצא חן בעיני הקהל. עובדה זו בלבד, ששלום-עליכם מקובל כל כך על ההמונים, מעוררת חשד. אנשי הרוח הגדולים אינם גלויים לפני המון העם. רק פניני זכוכית שווים לכל נפש".⁽³⁹⁾

על כך השיב ביאליק:

"חוששני, שבשביל קלות סגנונו של שלום-עליכם אתם קוראים אותו בקלות יתירה. קראו נא בעיון רק סיפור אחד שלו, את המעשה בחייט ובעז⁽⁴⁰⁾, ותראו מה טיבם של פניני זכוכית אלו!... ומה שאתם חוששים לפרסומו הרב, שהכל מבינים אותו ומתנגים עליו, הרי זוהי מדרגה גבוהה בספרות, שלא כל סופר זוכה לכך!"

הדו שיח הזה בין פרץ לביאליק נערך ממש על ספה של המאה העשרים, בשעה שעדיין היו חלוקות הדעות באשר לאיכות יצירתו של שלום-עליכם, התפיסה שיצירת ספרות צריכה להיות רצינית ואף דידקטית כדי להיחשב לקלסית רווחה מאוד באותם ימים, ולמרבה הצער נותרה לעתים שרירה וקיימת עד ימינו אנו.

כפי שכבר הזכרנו, שלום-עליכם זכה אמנם לאהדה בקרב קהל קוראים נרחב, אך הביקורת עמדה על גדולתו רקעבור שנות דור. אחד המבקרים החשובים שסייע לפענח את סוד קסמו של שלום-עליכם היה שמואל ניגר, בחיבור "שלום-עליכם והקורא שלו, כותב ניגר כי אף על פי

ששלום-עליכם לחם בחירוף נפש נגד הספרות הפופולרית, ספרות ה"שונד", הרי שהוא הבין את סוד קסמה, ובמידה רבה אף פענח את כוח המשיכה שלה וידע להשתמש בו בספריו. ואכן, דומה כי גדולתו של שלום-עליכם נובעת בין השאר מיכולתו המופלאה למשוך את הקורא באופן גורף ומוחלט בדיוק כמו הסופרים שנגדם יצא, תוך שהוא טוען את יצירתו במטען ספרותי רב-ערך ומשתמש בחומרים הלקוחים מ"עצם החיים" היהודיים.

סיכום

יצירתו של שלום-עליכם היא ספרות ריאליסטית חריפה ונוקבת, אך בו בזמן זוהי ספרות המושכת את הלב ויודעת ללכוד את תשומת לבו של הקורא.

אך מהו סוד המשיכה הזו? דן מירון, למשל, כותב בספר המסות שלו על שלום-עליכם שראה אור ב-1971, כי מה שהכתיב את אופי יצירתו של שלום-עליכם היה צורכי הפרנסה שלו, והעובדה שהסופר הגדול היה צריך "לספק את הסחורה" מבחינתם של המוציאים לאור, שכאז כן היום, עניינם העיקרי הוא להגדיל את מספר העותקים שהם מוכרים. בכך תולה מירון את פנייתו של שלום-עליכם לקהל הקוראים הרחב, ודומה כי בכך הוא אף רואה את שורש הקסם העממי שהוא הילך על קהלו. אך ספק אם יש בכך כדי להסביר את מלוא ייחודו של סוד המשיכה הייחודי הזה. דומה כי הסבר מקיף יותר טמון בהבנה שיצירת הספרות אכן צריכה להיות מיועדת לכלל הקוראים, ושם רצונו של הסופר למקם את עלילתו בעולם המתאפיין לכאורה דווקא בפשטותו ובעליבותו, כדוגמת העיירה היהודית, הרי שחובתו היא למשוך את הלב בדרך אחרת. באין לשלום-עליכם "מעשיות מעניינות ולוקחות את הלב", כפי שכונו הסיפורים המופרכים של שמ"ר שכנגדם יצא, הרי שהוא מושך את לב הקורא מכוח כישרונו הספרותי, מכוח דרכי התיאור שלו, ההופכות את היהודי הפשוט ביותר – את טוביה החולב או את מנחם מנדל, את ינטה התרנגולנית או את מוטל בן פייסי החזן – לדמויות טרגיות, הנושאות על כתפיהן את צער העולם היהודי ואת גורל האדם בכלל.

שולי המחקר

- 1- י"ד ברקוביץ', כל כתבי שלום-עליכם, ג – ד, הוצאת "דביר", תל-אביב, 1962, עמ' 11.
  - 2- בן אור. אהרון, תולדות הספרות העברית החדשה. כרך 3, תל-אביב 1966, עמ' 375.
  - 3- אברהם. שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, ד', תל-אביב, 1973.
  - 4- <http://www.schoolyz.co.il/tobib/page/asp?page.parent=4348>
- ראו גם:
- פישל. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ד', תל-אביב, דביר 1970.
  - 5- האנציקלופדיה העברית הכללית היהודית. ירושלים, כרך 4, תל-אביב, 1973.

- 6- Klauzner. J, History of Modern Hebrew Literature. U.S.A. 1974.
- 7- <http://www.Benyehuda.org/feierberg/haegei>
- 8- חנה. שמרוק, "עיירות וכרכים", ירושלים, 2000, עמ' 35.
- 9- Israel – Story / ngnccw.WWW.US –
- 10- <http://www/nrg.coit/online/archive/art/124/675/html>
- 11- י"ד ברקוביץ', כל כתבי שלום-עליכם, ג – ד, הוצאת "דביר", תל-אביב, 1962.
- 12- מה חסר לה לספרותנו", מתוך כל כתבי י"ל פרץ בתרגום שמשון מלצר, כרך שמיני, הוצאת דביר, 1966.
- 13- חנא שמרוק, עיירות וכרכים", ירושלים, 2000, עמ' 40.
- 14- <http://www/ynet.co.il/home/o>
- 15- אריה אהרוני, "דלים ועליזים, אנשים קטנים בעלי השגות קטנות", תל-אביב, 1997.
- 16- WWW.He.Wikipedia.org/wiki
- 17- אריה אהרוני, "דלים ועליזים, אנשים קטנים בעלי השגות קטנות", תל-אביב, 1997.
- 18- שמשון מלצר, כל כתבי י"ל פרץ, כרך שמיני, הוצאת דביר, 1966.
- 19- חנא שמרוק, "עיירות וכרכים-פרקים ביצירתו של שלום-עליכם", הוצאת דביר, 1967, עמ' 118.
- 20- Howe. Earveng, World of our Fathers. 1976. Pp. 461.
- 21- שלום עליכם, עירם של האנשים הקטנים, מידיש: בני מר הוצאת ידיעות אחרונות ספרי חמד.
- 22- דן מירון, "שלום-עליכם, פרקי מסה", הוצאת מסדה (1970), עמ' 12.
- 23- David. I, The Novel and The Modern World. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1973
- 24- אריה אהרוני תרגם מאוחר יותר את שני הרומנים, "כוכבים תועים" ראה אור בתרגומו ב-1990 ו"מהתלת הדם" ראה אור ב-1985. תרגומו של ק"א ברתיני ל"כוכבים תועים" ראה אור ב-1992.
- 25- י"ד ברקוביץ', "הראשונים כבני אדם", כרך א', הוצאת "דביר", תל-אביב, 1953.
- 26- ש.מ.
- 27- יוסף חיים ברנר, "הסופר הגדול" אחרי מותו של שלום-עליכם, הוצאת "דביר", תל-אביב, 1950.
- 28- סדן, אבני מפתן, הוצאת י"ל פרץ, עמ' 50.
- 29- שלום-עליכם, "מעשה בירוק" תרגום בנימיר, מתוך אנתולוגיית סיפורים ניו יורקיים שתראה אור בקרוב בהוצאת עם-עובד, 1916.
- 30- י"ד ברקוביץ', "כתבי שלום-עליכם", ג – ד, הוצאת "דביר", תל-אביב, 1962, עמ' 11.
- 31- מאמר המצורף לקובץ הסיפורים "עירם של האנשים הקטנים" (מידיש: בנימיר, הוצאת ידיעות אחרונות, 2005).
- 32- מתוך: עירם של האנשים הקטנים, תרגום: בנימיר, עמ' 45 – 46.

- 33- האנציקלופדיה העברית הכללית היהודית. ירושלים, כרך 4, תל-אביב 1973.
- 34- נחום סוקולוב, "אישים", ירושלים: הספריה הציונית, 1958, עמ' 80 – 85.
- 35- בתרגום העברי הקלסי של י"ד ברקוביץ', נקראת היצירה "טוביה החולב" (זהו גם הנוסח העברי המוסכם על שלום-עליכם). אלא שטוביה לא היה ממש חולב, אלא חלבן, כלומר מוכר מוצרי חלב. בתרגום מאוחר יותר "תיקן" בנימין הרשב את הנוסח וקרא ליצירה "טביה החלבן". "חלבן" מה טעם המוזכר לעיל, ו"טביה" מאחר שכך מבטאים את שמו של גיבור היצירה במקור, ובתעתיק פונטי: Tevey.
- 36- תרגום י"ד ברקוביץ', "כתבי שלום-עליכם", עמ' 23.
- 37- זוהי טענתו של חוקר ספרות יידיש חנא שמרוק (ראו: שמרוק, "עיירות וכרכים", ירושלים 2000, עמ' 35).
- 38- ראו בעניין זה ספרו של חנא שמרוק, "עיירות וכרכים – פרקים ביצירתו של שלום-עליכם".
- 39- כלומר: בן העיר קייב ("יהופיץ" אצל שלום-עליכם).
- 40- זהו הסיפור "החייט המכושף" ("דער פארכישופטער שניידער". מתוך: "דלים ועליזים, אנשים קטנים בעלי השגות קטנות", תל-אביב 1997, תרגם אריה אהרוני.

המקורות

❖ המקורות העבריים

- 1- אבן-שושן. אברהם, המלון החדש, הוצאת קרית-ספר, בע"מ, ירושלים.
- 2- בן-אור. א, תולדות הספרות העברית החדשה, כרך 3, תל-אביב, 1966.
- 3- ברנר. יוסף חיים, "הסופר הגדול" הוצאת דביר, תל-אביב 1950.
- 4- ברקוביץ'. י"ד, "הראשונים כבני אדם", כרך א', הוצאת דביר, תל-אביב 1953.
- 5- ברקוביץ'. י"ד, כל כתבי שלום-עליכם, ג – ד, הוצאת "דביר", תל-אביב 1962.
- 6- האנציקלופדיה העברית הכללית היהודית, ירושלים, כרך 4, תל-אביב 1973.
- 7- לחובר. פישל, תולדות הספרות העברית החדשה, ד', תל-אביב : דביר 1970.
- 8- מירון. דן, "שלום-עליכם, פרקי מסה" הוצאת מסדה 1970.
- 9- מלצר. שמשון, "כל כתבי י"ל פרץ", כרך שמיני, הוצאת דביר, 1966.
- 10- סגיב. דוד, מלון עברי-ערבי לשפה העברית בת-זמננו, 1990.
- 11- סדן, אבני מפתן, הוצאת י"ל פרץ.
- 12- סוקולוב. נחום, "אישים", ירושלים: הספריה הציונית, 1958.
- 13- שאנן. אברהם, הספרות העברית החדשה לזרמיה, ד', תל-אביב : מסדה, 1973.
- 14- שאנן. אברהם, מלון הספרות העברית והכללית, תל-אביב, 1978.
- 15- שלום-עליכם, "דלים ועליזים, אנשים קטנים בעלי השגות קטנות", תרגם אריה אהרוני, תל-אביב 1997.
- 16- שלום-עליכם, "כוכבים תועים" תרגם : אריה אהרוני 1990. "מהתלת הדם" 1985.

- 17- שלום-עליכם, "מעשה בירוק" תרגום בני מרי, הוצאת עם-עובד 1916.
- 18- שלום-עליכם, עירם של האנשים הקטנים, מידיש : בני מרי, הוצאת ידיעות אחרונות ספרי חמד 2005.
- 19- שמרוק. חנאי, "עיירות וכרכים – פרקים ביצירתו של שלום-עליכם", הוצאת דביר 1967.
- 20- שמרוק. חנאי, "עיירות וכרכים", ירושלים 2000.

❖ המקורות הלועזיים

- 1- Braine. J, Writing A novel, London, 1979.
- 2- David. I, The Novel and the Modern Word. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1973.
- 3- Howe. Earveng, World of our Fathers. 1976.
- 4- Klauzner. Josephe, History of Modern Hebrew Literature, U.S.A. 1974.

❖ מקורות האינטרנט

- 1- <http://www.Benyehuda.org/felerberg/haegei>.
- 2- <http://www/nrg.coit/online/archive/art/124/675/html>.
- 3- <http://www/schoolyz.co.il/tabib/page/asp?page.partent=4846>
- 4- <http://www/ynet.co.il/home/o>.
- 5- www.He.wikipedia.org/wiki.
- 6- www.us-Israel-story/ngnccw.